

BEVIDSTHED I UDVIKLINGSPSYKOLOGISK BELYSNING

Arne Poulsen

Der gøres rede for 6 etaper i udviklingen af det at kunne være bevidst om noget bestemt i betydningen at kunne kommentere noget om dette bestemte. De 6 etaper er triadisk kommunikation, selvbevidsthed, metarepræsentation, sondring mellem det perceptuelt tilsyneladende og det virkelige, bevidst forhold til algoritme for egne handlesekvenser, samt abstrakt tænkning.

Bevidst: Mere end blot det at være vågen og selektivt opmærksom

Man kan tale om »bevidsthed« og »være bevidst« i betydningen at være opvakt eller selektivt opmærksom på noget i modsætning til at være en automat eller en zombie. Men de lavere pattedyr er hverken automater eller zombier. Derfor kan det ikke være denne betydning af bevidsthedsbegrebet, der motiverer et temanummer af Psyke og Logos om bevidsthed. Et sådant nummer skulle i så fald snarere have heddet »Psyken« eller »Det animalske liv«. Det, der begrunder interessen for bevidsthedsbegrebet, er forestillingen om, at der er noget særligt, der kendetegner mennesker (og måske til dels de højere aber), og at det har noget med bevidsthed at gøre.

Bevidsthed: ikke halvdelen af en dobbeltverden

Den gængse teori om menneskers væren i verden går ud på, at vi lever i en dobbeltverden. Verden eksisterer i to udgaver, den ydre fysiske verden og den indre mentale verden. Den mentale verden består af vores bevidsthed, herunder de såkaldte *qualia* (sansfølelserne eller oplevelseskvaliteterne). Udover at udnævne bevidstheden til at udgøre halvdelen af den dobbeltverden, vi lever i, går den gængse teori ud på, at bevidstheden er et sammenhængende psykisk fænomen, en psykisk entitet. Der er en indre sammenhæng mellem dobbeltverdensteorien og antagelsen om bevidstheden som en sammenhængende psykisk entitet.

Jeg er overbevist om følgende: Når psykologer og filosoffer taler om bevidstheden som en psykisk entitet eller et sammenhængende psykisk

fænomen, ved de ikke, hvad de taler om. Og det bevidsthedsbegreb, der er forbundet med dobbeltverdensteorien, fører til absurditeter af samme art, som jeg har påpeget i en artikel om selvet (Poulsen, 1994b). Derimod kan der være udmærket fornuft i at tale om bevidsthed som et begreb, der kan finde anvendelse i nogle nærmere bestemte sammenhænge, især de sammenhænge, som Katzenelson giver en indføring i i dette nummer af Psyke og Logos.

Ikke bevidsthedstrin, men udviklingstrin

Vi kan ikke tale meningsfuldt om bevidsthed som sådan. Men der er to andre ting vi kan gøre: 1) I vores tale om andre psykiske fænomener end bevidsthed kan vi gøre brug af ordene »bevidst« og »bevidsthed«, nemlig når vi taler om karakteristika ved den måde, hvorpå vi som personer er rettet mod mennesker, ting og sager – og os selv. 2) Og vi kan undersøge, hvad det vil sige at være bevidst om noget. At være bevidst om et emne er at forholde sig til emnet på en sådan måde, at man er i stand til at sige eller udbryde eller udtrykke noget om emnet, hvis man får lyst til det.

En fremstilling af bevidsthedens udvikling hos barnet er derfor ikke en fremstilling af, hvornår og hvordan og i hvilket omfang der opstår en psykisk entitet, bevidsthed, men en fremstilling af, hvilke emner barnet bliver i stand til at blive bevidst om i løbet af udviklingen, og en fremstilling af, hvordan det bliver i stand til at kommentere noget om disse emner. Denne udvikling viser sig i en række trin:

1) Barnet bliver i stand til at kommentere noget om noget til nogen. Dette kaldes den triadiske kommunikations opståen, og den finder sted, når barnet er 9-12 måneder.

2) Barnet bliver i stand til at kommentere noget om sig selv og i det hele taget være bevidst om sin egen fremtoning i en given situation. Dette sker i 15-24 måneders alderen, og de færdigheder, barnet opnår i denne alder, kan sammenfattende kaldes for selvbevidsthed.

3) Barnet bliver i stand til at danne metarepræsentationer, d.v.s. tænke tanker om egne og andres tanker. Alt efter hvordan man vælger at fortolke empirien om metarepræsentationerne, opstår barnets evne til at danne dem mellem 3 og 4 1/2 år.

4) Barnet begynder omkring 4 år at sondre mellem tingenes perceptuelle fremtræden og deres egentlige egenskaber. De opnår evne til at blive bevidst om det, der kaldes det perceptuelle felt.

5) Ligeledes begynder barnet i denne alder at kunne følge en egentlig algoritme for egne handlesekvenser under leg og problemløsning. Før da kunne det spontant danne sådanne algoritmer, det nye er, at det nu kan overtage en algoritme fra andre mennesker, forholde sig bevidst til den og gøre den til sin egen.

6) Men først i de første skoleår opnår barnet tilstrækkelige meta-sproglige færdigheder til, at det begynder at kunne bruge sproget som instrument for logisk eller abstrakt tænkning.

De første 5 er uddybende beskrevet i Poulsen, 1994a, kap.4-7. Den 6. er beskrevet i Poulsen, 1991.

Bevidst før den triadiske kommunikations opståen?

Den triadiske kommunikations opståen i det sidste kvartal af barnets første leveår er ikke bevidsthedens opståen, men den er den logiske forudsætning for at barnet kan »være bevidst om noget« i betydningen »at kunne sige noget om det«. Det medfører den logiske konsekvens, at barnet før den triadiske kommunikations opståen ikke kan være bevidst om noget (i en betydning af »bevidst«, der rækker ud over den trivielle betydning, at være selektivt opmærksom på noget).

Denne logiske konsekvens kan virke kontraintuitiv. Vi ved idag, at barnet længe før 9 måneder kan rette sin opmærksomhed selektivt mod nogle omverdenshændelser fremfor andre, at det kan være vågent og interesseret, at det allerede i fire måneders alderen glør mere på billeder, der er nye og spændende end på billeder, der er kendte og trivielle, og at det lader sig gejle op, når man snakker babysprog til det, ledsaget af en passende dynamisk mimik. Men hvis disse ting skulle være udtryk for noget særligt, der kan kaldes bevidsthed, så har dyrene også bevidsthed, for dyr er ikke zombier eller automater, lige så lidt som de nyfødte menneskebørn. Hvis man vil fastholde, at spædbørn før 9 måneder har bevidsthed i en ikke-triviell betydning, må man forklare, hvad man mener. Jeg har endnu ikke set nogen forklaring, der er bedre end dem, der nøjes med at henvise til dobbeltverdensteorien eller til, at barnet er opmærksomt, eller til at barnet opfører sig som og lader sig interagere med som et menneske og derfor har krav på at blive behandlet som et menneske.

10-12 måneder: Den triadiske kommunikation

Dyadisk kommunikation betyder interaktion med gensidig udveksling af signaler, som når man rører hinanden, snuser til hinanden, smiler spontant til hinanden. Man er sammen om det at være sammen. Hunde snuser til hinanden på gadehjørnet, voksne elsker med hinanden, mor og spædbarn sender følelssesignaler til hinanden, og denne udveksling af signaler opnår hurtigt en kompleks indbyrdes synkronisering. Men de to parter er ikke sammen om noget fælles tredje. Først ved 9-12 måneder bliver barnet i stand til at deltage i en triadisk kommunikation, være sammen med nogen om noget fælles tredje. Det viser sig ved barnets evne til:

Fælles fokus, det vil sige evnen til at følge den andens blikretning og opdage, hvad det er, den anden ser på.

Pegning, både m.h.t. selv at pege og at rette sin opmærksomhed mod det, den anden peger på.

Social reference, d.v.s. barnets bestræbelse på at tolke en tvetydig situation ved at aflæse moderens tolkning af samme situation.

Gestus rettet mod genstande, f.eks. ved at barnet og moderen begge med succes kan anmode om og tilbyde den anden part en genstand.

Samordning af tings- og personorientering, f.eks. når barnet rører ved fars arm for at vække hans opmærksomhed for derefter at række ud mod noget, som faderen, men ikke barnet, kan nå.

Styring af stemme og gråd, så der kommunikeres mere éntydigt til moderen. I denne periode bliver styringen af stemme og gråd bevidst i denne betydning: Før 9 måneder viser barnets vokale adfærd, hvordan barnet har det. Efter 9 måneder viser barnet ved hjælp af sin vokale adfærd, hvordan det har det.

Ikke-automatisk imitation. I modsætning til den tidligere reflektoriske imitationsadfærd kommer barnets imitation nu efter en grundig betragtning af modellen.

Ikke-automatisk medfølelsesadfærd, f.eks. trøste et andet barn ved at berøre det. Børn bliver i denne alder ikke blot smittet af andres lykke og ulykke, de bliver i stand til at se at andre har det godt eller skidt.

Barnet bliver altså i denne alder i stand til at være bevidst om noget i den betydning, at det bliver i stand til at udtrykke noget om noget ved vokal adfærd, mimik og gestus. I en lingvistisk sammenhæng kan man sige, at barnet i denne alder bliver i stand til at være sammen med andre om noget i en intersubjektiv emne/kommentar modus. Dets kommentarer er ikke ret subtile, og de indeholder næppe, som nogen har hævdet, »en semantisk hypotese«. Men de er intersubjektive.

15-24 måneder: Selvbevidsthed

I denne aldersperiode er der en dramatisk stigning i barnets tilbøjelighed til at udvise følgende færdigheder:

Opdager, hvis der er blevet anbragt en klat rouge på dets næsetip, når det ser sig selv i et spejl.

Siger »mig« eller sit navn, hvis man peger og spørger »hvem er det?« i spejlet.

Flytter sig fra et tæppe, det står på, når det bliver bedt om at trække tæppet op.

Bruger megen selvhenførende tale, også selvom sprogd udviklingen kun er i sin begyndelse.

Viser selvtilfredshed, når selvinitierede opgaver lykkes.

Viser ængstelighed og nederlagsfølelse, når det opfordres til at udføre en handling, der ligger i overkanten af dets formåen.

Protesterer over indgriben i selvinterneret leg.

Udviser »sekundære følelser« eller selvbevidsthedsfølelser. Disse er flovhed, misundelse, stolthed, skam og skyld. (De primære følelser, der viser sig i det første leveår, er glæde, frygt, vrede, sorg, væmmelse og overraskelse).

3-4 1/2 år: metarepræsentationer eller tanker om tanker

Mennesker lever spontant og ureflekteret med i hinandens følelser og hensigter, men det medfører ikke nødvendigvis, at de kan betragte et andet menneskes tanker og viden som repræsentationer af virkeligheden, der kan være korrekte eller ukorrekte. Under 3 år kan de skelne mellem egen viden og andres viden, egne præferencer og andres præferencer, men der er noget de ikke kan:

Når de står overfor en person, om hvem de ved, at han har en forkert viden om noget bestemt, kan de ikke forudsige, at denne viden også vil føre denne person til at handle forkert. Det kan de først, når de er 4 1/2 år. F.eks. kan man vise et barn under 4 1/2 år en bolsjedåse og spørge, hvad der er i. Når barnet har sagt »bolsjer«, åbner man dåsen, og det viser sig, at der er småkager i den. Nu spørger man »hvad troede Rasmus, der var i dåsen?« idet man peger hen på barnets legekammerat. »Småkager« siger barnet. »Hvad troede du selv, at der var i?« »Småkager«.

Ekspirimentet over dette tema er blevet udført på så mange måder, at de tilsammen bekræfter den konklusion, at børn under 4 1/2 år ikke kan forudsige en persons handling korrekt, selvom de har mulighed for at vide, at denne persons viden er forkert. Denne konklusion er blevet udtrykt på en anden måde: De kan ikke danne den metarepræsentation, der repræsenterer en andens repræsentation af virkeligheden, og dermed forudsige, at denne person vil handle på én måde, hvis personens viden er sand, og på en anden måde, hvis personens viden er falsk. En tredje måde at konkludere på er: De kan ikke danne en teori om den andens sind. En fjerde måde at sammenfatte konklusionen på er, at de før 4 1/2 år ikke kan anlægge et trediepersonsperspektiv på den person, de har at gøre med. En femte måde at udtrykke det på er, at det først er i denne alder, at barnet kan blive bevidst om tanker. Før da tænker barnet bare. Før da har barnet viden, men det er sig ikke bevidst, at det har denne viden. Det kan ikke forholde sig cartesiansk til sig selv og til andre. Det kan det fra 4 1/2 år. Spørgsmålet er så, hvor tit det gør det, og hvor tit tilværelsen stiller krav til barnet – og den voksne – om at gøre det.

4 år: skelnen mellem virkelighed og virkelighedens perceptuelle fremtræden

Når folk får at vide, at børn under 4 år ikke foretager denne skelnen, tror de, det betyder, at børn under 4 år tror, at et hus er dobbelt så lille, hvis det er dobbelt så langt væk. De tror, at mennesker lever i et perceptuelt *felt*, der via perceptionsprocessens forarbejdning skal rekonstrueres, så indtrykket nærmer sig den perceptuelle *verden*, og at småbørns manglende skelnen indebærer, at de er dårligere til at foretage denne perceptuelle konstruktion. Det er slet ikke tilfældet.

Tværtimod ser småbørn de fysiske forhold i verden lige så præcist og korrekt som voksne. Hverken småbørn eller voksne lever i et perceptuelt felt, der via konstruktion skal omdannes til en perceptuel verden – det vil sige under normale omstændigheder. Men under forhold, hvor perceptionsmulighederne er afvigende eller subnormale, skal man for at give korrekte perceptuelle domme kunne sondre mellem det tilsyneladende (det perceptuelle felt) og det virkelige (den perceptuelle verden). Og det er her, småbørn kommer på den, fordi de har den naive holdning, som voksne også har under normale forhold, at verden er, som den ser ud. De tror for eksempel, at et papkort, der bliver lagt ind under et rødt farvefilter, er rødt.

Hvad småbørn under 4 år mangler, er bevidsthed om betydningen af perceptuel synsvinkel og bevidsthed om det perceptuelt tilsyneladende. Først efter 4 år bliver de fænomenologer. Den nye færdighed bringes ikke ret tit i anvendelse, for det behøver den ikke. Men den er vigtig, for meget af det, vi taler om, når vi taler om det at være bevidst om noget, har noget at gøre med det at være bevidst om synsvinkel og om forskellen mellem det tilsyneladende og det virkelige.

Den færdighed, der så småt begynder at opstå hos børnene fra 4 år og fremefter, er især blevet vigtig i nyere tid, hvor film- og lyd- og billed- og nyhedsmedier i stigende grad stiller krav til evnen til at skelne mellem det virkelige, det tilsyneladende og den aktuelle repræsentation af det virkelige.

3-6 år: Bevidst forhold til algoritme for egen handlesekvens

På den ene side bliver man bevidst om et emne, når det volder én knuder. Emnet får en til at afbryde sit handleforløb. På den anden side er bevidst noget, man bliver om et samlet handleforløb, når man mestrer dette handleforløb. Man kan nu udføre forløbet på sin egen personlige måde, f.eks. spille en klaverskala på en munter eller hidsig måde. Det er det sidste, jeg kalder et bevidst forhold til algoritme for egen handlesekvens. Dette forhold indlæres typisk i tre etaper, der er skitseret i skemaet.

Det indre plan

højere mental funktion
f.eks. refleksion, tavs dialog med selvet, bevidst vilje, indsigt, overblik før handling, selvstændig tænkning

Det ydre plan

åben handling
f.eks. fællesregulering, samtale, sproglig selvinstruktion, følge procedure

det indre plan før færdigheden:
manglende problemforståelse, forvirring, impulsiv og før-logisk tænkning uden brug af "teknikker" i form af handleprocedurer eller sproglig selvinstruktion

At det netop er tre etaper, er der ikke noget mærkeligt eller Hegel-dialektisk ved. Det skyldes bare, at der skitseres en før-tilstand, en undervejs-tilstand og en eftertilstand.

Børn mellem 3 og 6 år gennemgår masser af udviklings- og indlæringsforløb, der foretager vejen fra det indre plan via det ydre plan til det indre plan. Derved udvikler de det, som Luria kaldte højere mentale funktioner. F.eks. kan det tre-årige barn for sig selv manipulere helt idiosynkratisk med noget pædagogisk legetøj. Senere kan det, f.eks. sammen med en voksen, bruge legetøjet på en mere avanceret måde ved at de to i fællesskab regulerer handleforløbet, eller ved at barnet lærer at følge en sproglig selvinstruktion. Siden kan det manipulere legetøjet selv, tavst og adækvat. Den eksternaliserede kompetence internaliseres.

Indlæringsforløb af denne art ligger midt imellem indlæring og udvikling, og de foregår principielt livet igennem, blot er de i 3-6 års alderen særligt synlige. Det indlærings- eller udviklingsprodukt, de resulterer i, er evnen til at træffe beslutninger på det indre plan, overveje for og imod, reflektere, modstå egne spontane impulser, osv. Det er vigtigt ikke at overvurdere omfanget og betydningen af disse internaliseringsprocesser. På verdensplan og i historisk sammenhæng lever mennesker – og især har levet – mange steder fint med, at en stor del af deres kompetencer er blevet stående i mellemfasen, på det ydre plan, især i sociotoper, hvor personlige kompetencer udfoldes uforstyrret i deres indlejrethed i fælles daglige gøremål.

En måde, hvorpå indlæringsforløb af denne art typisk foregår hos voksne, er i udviklingen af kendskab til et emne, hvor udviklingen kan gå fra idiosynkratisk og spontan tænkning over fællesreguleret samtale til

personlig, logisk og reflekteret tænkning, der inddrager de fra samtalen bevarede videnselementer på et indre plan. Disse voksne udviklingsforløb kan dog være svære at skelne fra udviklingen af det metasproglige grundlag for abstrakt tænkning.

7 år og fremefter: abstrakt tænkning

Under normale omstændigheder er talen *transparent*, hvilket vil sige, at vores opmærksomhed er rettet mod det, som talen er om, og mod det, vi gør med talen. Vi ser ikke på talen, vi ser igennem den. Under normale forhold har vi ikke metasproglig bevidsthed.

Jeg har i Poulsen, 1991, argumenteret for, at der er nogle metasproglige færdigheder, der ligger til grund for udviklingen af abstrakt tænkning og dermed for den intelligensudøvelse, der også kaldes diskursiv bevidsthed. Den vigtigste færdighed i denne forbindelse er evnen til at *objektivere* talen, dvs. være bevidst om selve talen, snarere end være bevidst om det, som talen er om. Denne evne udvikles fra 7 år og fremefter.

Der er i kognitionspsykologien en del begrebspar, der indfanger noget, der i det væsentlige svarer til sondringen mellem det, der her kaldes transparent tale overfor objektiveret tale. Sådanne begrebspar er:

kommunikative færdigheder/metasproglige færdigheder
 kommunikativ kompetence/analytisk kompetence
 kontekst-indlejret tænkning/kontekst-reduceret tænkning
 konversation/komposition
 intenderet betydning/sætningsbetydning
 yringsbetydning/sætningsbetydning

Fra 5-7 år begynder børn i stigende grad at være bevidste om sætningsbetydning, når situationen kræver det, ligesom de efterhånden så småt vokser fra den nominelle realisme, hvor man tror, at forholdet mellem tegn og indhold er noget naturbestemt. Derved får de mulighed for at bruge talen som medium for tænkning, hvor den før kun var medium for kommunikation (og for selvinstruktion i simple handlesekvenser). De opnår diskursiv bevidsthed.

LITTERATUR

- POULSEN, A. (1991): Metasproglige færdigheder. *Udkast*, 3-1
 POULSEN, A. (1994b): Selvet? *Psyke & Logos*, 378-39
 POULSEN, A. (1994a): *Børns udvikling*. København: Gyldendal